

Հակոբ Զորյան, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ: Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015, 384 էջ

Գրեթե մոռացության մատնված պրոֆեսոր Հակոբ Զորյանի (1894-1942) անունն անձանոթ է ոչ միայն մեր հանրությանը, այլև հայագիտական լայն շրջանակներին: Մինչդեռ իր կարճատև կյանքի ընթացքում նա կարողացել է իրեն դրսևորել պատմագիտական, տնտեսագիտական, հրապարակախոսական, հասարակական-քաղաքական, կազմակերպչական (1936-1937 թթ. եղել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան, 1930-1937 թթ.՝ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ) ոլորտներում:

Հայտնի պատմաբան, աղբյուրագետ և մատենագետ, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննիսյանի աշխատասիրությամբ վերջերս լույս ընծայվեց նրա պատմագիտական աշխատությունների ժողովածուն: Դրանով իսկ Հ. Զորյանը վերադարձավ մասնավորապես պատմագիտական և հայագիտական շրջանակներ, առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ Պ. Հովհաննիսյանն իրեն բնորոշ բարեխղճությամբ նրա անցած ուղուն նվիրված ներածականում այս բավականին հետաքրքիր մտավորականին, հնարավորինս, ներկայացնում է համակողմանիորեն, լուսաբանում նրա բուն, հազեցած և բեղմնավոր գործունեության մանրամասները: Նա ընթերցողին համոզում է, որ Հ. Զորյանը ոչ միայն պատմաբան էր, այլև մասնակցել է «Նեմեսիսի» վրեժխնդրական ձեռնարկումներին և նպաստել Թալեաթի դեմ կազմակերպված ահաբեկչական գործողությանը:

Դրվատելի է, որ Պ. Հովհաննիսյանը Հ. Զորյանի գործունեությունը ներկայացրել է սկզբնաղբյուրների և նորահայտ փաստերի հիման վրա, որոնց համադրությամբ ոչ ընդարձակ կենսագրականում մեկնաբանել է նրա հակասական կյանքի բոլոր ելևէջները, վեր հանել նրա կյանքի վերջին՝ ստալինյան ճամբարներում անցկացրած տարիների մանրամասները, որոնք լի էին ընտանիքի և սիրելի ժողովրդի հանդեպ իր պարտականությունները մինչև վերջ կատարելու անհուն հավատով: Այն, «ինչ չորս տարի շարունակ անհույս հետևողականությամբ փորձում էր ապացուցել» Հ. Զորյանը, այն է՝ իր վրա բարդվող մեղադրանքների անհիմնությունը, հաստատվել է միայն նրա մահից տասներեք տարի անց, ինչը դարձել է անբասիր, առաքինի և ճշմարիտ հայրենասերի կերպարի վերաթևորման հիմքը: Մույն գիրքը, ի դեպ, դրա վառ ապացույցն է:

Հատորի առաջին մասը ամփոփում է Հ. Ջորյանի «Սոցիալ-տնտեսական հարցեր պատմական Հայաստանէն: Հայ ժողովրդի դասակարգային շերտավորումը» ուսումնասիրությունը, որի տեսական հիմքը, ցանկանում ենք անմիջապես շեշտել դա, մարքսիստական մեթոդոլոգիան է: Այս սկզբունքով հեղինակը ներկայացնում է պատմական Հայաստանի դասակարգային շերտավորումները: Նրա ընդհանրացումները կարծես տարածվում են հին հայկական բոլոր պետական կազմավորումների վրա, որը վիճարկելի է, թեև մասամբ կարելի է հիմնավորված համարել առանձին կազմավորումների պարագայում: Մխավամբ սատարելով այն տեսակետը, թե իբր հայերը եկվորներ են եղել, հեղինակը նրանց Հայաստան գալու առնչությամբ կարծես թե բաժանում է Յոզեֆ Մարկվարտի տեսակետը, ըստ որի՝ «Հայաստանի նախաբնիկները Ասորեստանի նման ունեցած են ավատական կարգեր. դրություն մը, որ շատ կհարմարեր անջատ իշխանություններու բաժնված երկրի մը» (էջ 18): Դրա համար որպես ապացույց նա մատնանշում է այն, որ ավատական իշխաններին բնորոշ է եղել բարձունքների վրա դոյակների կառուցումը, որոնց կից տարածված են եղել ավատները, ուր աշխատել է արդյունաբերող դասը: Ասուրա-բաբելոնական համակեցության այս ձևը գոյություն է ունեցել նաև հնագույն Հայաստանում: Սրանով, փաստորեն, նա անուղղակիորեն հերքում է դեռևս այսօր շրջանառվող այն վարկածը, որ Հին Հայաստանում ստրկություն է եղել:

Հ. Ջորյանը տնտեսագիտական կրթություն էր ստացել, ուստի դասային շերտավորումների պատճառները փորձում է փնտրել և գտնել տնտեսության զարգացման մեխանիզմներում, մոտեցում, որը լիովին արդարացնում է իրեն: Նա գրում է. «Այսպես՝ պատմական Հայաստանի դասակարգային շերտավորումը գրեթե հետևյալ պատկերով կներկայանա մեզ. նախապատմական հնագույն շրջանին գոյություն ունեցած են գլխավորաբար երկու դասակարգ. 1. ավագորյաններ՝ գավառական իշխանները, քաղքենի ազնվականությունը, պատրիկները, 2. գեղջուկները՝ գյուղը բնակողներ, որոնք բնակչության մեծագույն մասը կազմած են» (էջ 27): Իսկ Արշակունիների ժամանակաշրջանից սկսած նա առանձնացնում է հետևյալ դասակարգային շերտավորումները՝ ազնվականություն, կղերական դաս, քաղքենի տարր, որոնք միասին կազմում էին ազատների դասը: Վերջինիս նա հակադրում է անազատների դասը, որի մեջ մտնում էին ռամիկները, գեղջուկները, մշակները և գերիները: Կարծում ենք, որ Արշակունիների ժամանակաշրջանի համար այս դասակարգային տարաբաժանումները ճիշտ են, թեպետ անազատների շարքում ներառված տարրերին կեղեքվողներ ներկայացնելը չափազանցություն է և հետևանք մարքս-լենինյան գաղափարախոսության:

Հեղինակն առանձին-առանձին ներկայացնում է երկու դասակարգի ներկայացուցիչներին՝ պետական և տնտեսական կյանքում նրանց դերակատարություններով, քննական-վերլուծական մեթոդաբանությամբ լուսաբանում «հողի և աշխատավորների» սեփականության հարաբերությունները,

որոնք բավական բարդ խնդիրներ էին և տարբեր՝ պատմական առանձին ժամանակահատվածներում: Այդ հարաբերությունները նա քննարկում է հետևյալ պարբերացմամբ՝ ըստ նախապատմական և Արշակունիներից մինչև Ռուբինյանների ժամանակաշրջանների: Ցավոք, հոդվածի ծավալը նրան հնարավորություն չի ընձեռել մանրամասնելու հողային սեփականության ձևերի կամ հողի նկատմամբ անազատների՝ տնտեսակա՞ն, թե՞ իրավական լինելու փոխհարաբերությունները: Բայց Հ. Ջորյանի գիտական ժառանգության պատմագիտական արժեքը գնահատելիս դյուրին է համոզվել, որ նրա շատ գնահատականներ չեն կորցրել իրենց արդիական նշանակությունը և կարող են նոր հայեցակետերի մշակման հիմքեր լինել:

Բավականին հետաքրքիր է Հ. Ջորյանի հաջորդ՝ «Արաբների հարկային քաղաքականությունը ավատական Հայաստանում» հոդվածը: Թեպետ նրա քննական վերլուծությունները խարսխվում են Մարքսի դրույթներից մեկի վրա, ըստ որի՝ նոր արտադրաեղանակը առաջանում է արտադրողական ուժերի զարգացումից, այդուհանդերձ նա զարգացնում է այդ դրույթին հակասող տեսակետներ: Հեղինակը փորձում է հիմնավորել, որ արաբական տիրապետության շրջանում Հայաստանում ավատատիրական հարաբերություններ չեն եղել և կարծես թե հակասություններ է գտնում այդտեղ արաբների վարած հարկային քաղաքականության և ավատատիրական հարաբերությունների միջև:

Այս տեսակետը Հ. Ջորյանն ավելի է հիմնավորում հաջորդ՝ «Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը» ուսումնասիրության մեջ, ուր փորձում է ցույց տալ, թե ինչպես են արաբական նվաճումները անդրադարձել ֆեոդալական հողատիրության փոխհարաբերությունների վրա, ինչ տնտեսական շարժառիթներով են բարգավաճել քաղաքները, ինչպիսի ազդեցություն է ունեցել արհեստավորական արտադրությունը ֆեոդալական Հայաստանի ապրանքափոխանակության վրա, և թե վերջապես ինչպես է առաջացել առևտրական և վաճախատրական կապիտալը: Այս բոլոր հարցերի պատասխանները նա տալիս է պատճառահետևանքային հստակ կապի շրջանակներում:

Ամենին չհետապնդելով այն թյուր տպավորությունը ստեղծելու նպատակ, թե այլ պետության գերիշխանության տակ ընկնելը նպաստավոր է տնտեսության զարգացման համար, միաժամանակ ցանականում ենք շեշտել, որ Հ. Ջորյանը կարողացել է ապացուցել, որ արաբական գերիշխանության ժամանակաշրջանում տնտեսական զարգացման մեկ հնարավորության բացասումը ազդակ է հանդիսացել մեկ այլ տնտեսական առավելություն ստանալու համար: Բավական է նշել, որ Արևելքի և Արևմուտքի ապրանքափոխանակության ցանկում Հայաստանի ընդգրկվելը ազդակ է քաղաքների զարգացման կամ նոր քաղաքների առաջացման համար, ինչպես նաև քաղաքներում առևտրական կապիտալի աշխուժացումն է հարստացնում քաղաքային ազգաբնակչությանը, իսկ մանր արտադրող

դասն ընկնում է վաշխատուական կապիտալի գիրկը: Այն է՝ հընթացս գյուղի քայքայման՝ տեղի էր ունենում քաղաքային բնակչության հարստացում:

Գրքի հաջորդ գլուխը անդրադարձ է X դարում ֆեոդալական Հայաստանի գյուղացիական շարժումներին: Այս թեմայի վերլուծությունը ևս հսկայածավալ մի նյութ կկազմի, քանի որ հարցադրումները բավականին ինքնատիպ են իսկ պատասխանները՝ ոչ սովորական: Մարքսիստական տեսության գերակայությունը հեղինակի վերլուծություններում հաճախ սոսկ շղարշ է, իսկ նրա եզրակացությունները հաճախ հակասում են գյուղացիական շարժումների մարքսիստական դրդապատճառների մեկնաբանությանը:

Հատորի մյուս երեք գլուխները վերաբերում են հայ պատմագրության ձևավորման հիմնախնդիրներին: Դրանց ընթերցումից հետո կիսում ես Պ. Հովհաննիսյանի այն կարծիքը, որ Հ. Ջորյանը «առաջինն էր, որ փորձեց գնահատել ու արժևորել խորհրդային շրջանում ստեղծված պատմագիտական երկերը և հրատարակեց մի քանի հոդվածներ: Սակայն նրա այս աշխատություններում միակողմանի, սուբյեկտիվ դիրքերից են ներկայացվել խորհրդահայ պատմագրությանն ու դրա առանձին ներկայացուցիչներին (հատկապես Լեոյին, Բ. Բորյանին, Հ. Մանանդյանին) վերաբերող հարցերը, ճիշտ չեն դասակարգվել նախախորհրդային շրջանի պատմագիտական ուղղություններն ու հիմնախնդիրները: Հասկանալի է, որ նրա՝ այդ կարգի շատ մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ մեծ չափով աղերս ունեին և հետևանք էին այն տարիներին խորհրդային պատմագիտության մեջ տեղ գտած սխալ մտայնություններին, ինչպես նաև տիրապետող, քաղաքացիություն ստացած գոեհիկ-սոցիոլոգիական տեսակետներին» (էջ 8-9):

Թեև Պ. Հովհաննիսյանը չի սխալվում, այդուհանդերձ Հ. Ջորյանի տեսակետներն ունեն նաև ընդունելի կողմեր, իսկ նրա որոշ ծայրահեղ մոտեցումների համար կան նրբացուցիչ հանգամանքներ: Չէ՞ որ նրա ապրած ժամանակահատվածում խորհրդային պատմագրության մասը կազմող խորհրդահայ պատմագրությունը զարգացման ուղիների որոնումների մեջ էր և վերջնականապես հստակեցված չէր այն տեսությունը, որը պետք է դառնար նրա զարգացման հիմքը: Հարկ է կարծում ենք, սրանով պայմանավորել նրա որոշ հակասական եզրահանգումները, թե՛ մեր մատնանշած և թե՛ հատորի մաս կազմող մյուս ուսումնասիրություններում, որոնցից հատկապես խիստ շահեկան ենք համարում «Ներդասակարգային պայքարը հայ Արշակունի թագավորության վերջին շրջանում (330-337 թթ.)» (*Պատմական Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև*) հոդվածը: Դրանով Հ. Ջորյանը օգնում է Արշակունյաց թագավորության հիշյալ ժամանակահատվածի բարդ ներքաղաքական կյանքի խորքային գործընթացների մասին առավել ամբողջական պատկերացումներ կազմելու, վեր է հանում այն դրդապատճառները, որոնք նպաստեցին, որ ոչ արդյունավետ ավարտ ունենան մասնավորապես հինգ արքաների (Խոսրով, Տիրան, Արշակ, Պապ,

Վարազդաստ) ջանքերը՝ Մեծ Հայքի թագավորության անկախության պահպանման և ամրապնդման համար: Փաստերի համադրական քննությամբ նա բացահայտում է հիշյալ արքաների քաղաքական ամբողջական դիմագիծը կերտելուն նպաստող ներքաղաքական կյանքի նրբերանգները: Նրանք, սակայն, հերոսականի հետ մեկտեղ միաժամանակ ողբերգական կերպարներ էին, քանի որ Հռոմի և Պարսկաստանի դավադիր նկրտումներին դիմակայելու նրանց ջանքերն ի վերջո ձախողվում էին ներքին ընդդիմադիր իշխանական տարրերի ոչ պետականամետ գործունեության հետևանքով:

Այս առումով հատկանշական են Հ. Չորյանի հետևյալ տողերը. «Երևույթի միայն ձևական հաստատումն ու ներքին ազդակների անտեսումն է այն պնդումը, թե Հայաստանի ճակատագիրը տնօրինվել է հարևան երկու պետությունների միջև կնքված գաղտնի կամ բացահայտ համաձայնություններով: Անկասկած, Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև IV դարում մղված կռիվները նշանակալից դեր են կատարել: Սակայն, դեռևս անլուծելի է մնում այն հարցը, թե ինչու պատմական Հայաստանի հարևան կայսրությունների համար դարեր շարունակ վիճելի առարկա դարձած մի խնդիր կոմպրոմիսային լուծման փորձերից հետո միայն չորրորդ դարում էր իր արմատական լուծումն ստանում: Նախորդ դարերում նույնպես կռիվներ են տեղի ունեցել այդ հարցի շուրջը, որի արմատական լուծումը, սակայն, չեն կարողացել տալ հարևան պետությունները:

Այս հարցի բացատրությունը հնարավոր կլինի տալ միայն այն ժամանակ, երբ հարևան կայսրությունների վարած քաղաքականության կողքին միաժամանակ նկատի կառնենք ֆեոդալական Հայաստանի ներքին կացությունը և այն դրությունը, որ ստեղծվել էր Արշակունի թագավորության և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների միջև» (էջ 295-296):

Վերջին պարբերությունը հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ իրոք IV դարի Արշակունիների ողբերգականության մեջ իրենց ազդեցիկ չափաբաժինն ունեին աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները: Այս առումով Հ. Չորյանը հանգում է գրեթե անխոցելի եզրակացությունների: Հատկապես հետաքրքիր հայեցակետեր է նա զարգացնում Մամիկոնյանների քաղաքական դիրքորոշումների մասին: Մեր կարծիքով, հիմնավոր է հնչում նրա այն տեսակետը, որ Մամիկոնյանների տոհմը, սկսած Վաչեից, «բնիկ «հայրենատեր» նախարարների վերջնական կործանման կողմնակցի դերում հանդես չի գալիս» (էջ 301): Այսպես, Վաչեն Աղձնյաց Բակուր բղեշխի տոհմը վերացնելուց հետո նրա մի ժառանգի խնամակալն է դառնում՝ պահպանելով նրան, Վասակը, որը սխալմամբ դարձյալ կոչվում է Վաչե, թաքցնում է Կամսարական տոհմից մի մանուկի, «որ յետոյ լիներ ժառանգ աշխարհին», Մուշեղը փաստորեն մասնակցում է Պապի դեմ դավադրության կազմակերպմանը, իսկ Մանվելը գահընկեց է անում Վարազդաստին և Մամիկոնյաններին համարում է ոչ թե Արշակունիների ծառաները, այլ ընկերները, դեռ ավելին՝ նրանցից բարձր: Պատմաբանը ստեղծում է այնպիսի տպավորություն, որ Մամիկոնյանները,

ծառայելով արքաներին, միաժամանակ գաղտնաբար ցանկացել են հաստատել իրենց առաջնահերթությունը հայոց քաղաքական աշխարհում: Այդ ցանկությունն ի վերջո ի կատար է ածում Մանվելը:

Վերջապես կարևորում ենք գրքի «Հավելվածը», որում ներառված գրախոսությունները և բանախոսությունները ևս մեկ անգամ վկայում են Հ. Զորյանի՝ պատմաբան-քաղաքագետի և տնտեսագետի անուրանալի ձիրքերի մասին, որոնց առավել հանգամանալից բացահայտումը անհնար է մեր սահմանափակ հնարավորությունների շրջանակներում: Զերծ մնալով այլ մանրամասներից՝ շեշտենք, որ Պ. Հովհաննիսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած այս հատորը մեզ է վերադարձնում մի մոռացված գիտնականի, որը, ապրելով և գործելով բավականին բարդ ու խիստ հակասական ժամանակահատվածում, կարողացել է հայոց պատմության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ստվերոտ կողմերի լուսաբանման ասպարեզում խիստ գնահատելի աշխատանք իրականացնել, և որի մշակած պատմագիտական շատ հայեցակարգեր կարող են նպաստել ժամանակակից հայ պատմագիտական մտքի զարգացմանը:

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ